

1

Автор: Зарічна Валентина Анатоліївна

[Скачати повний варіант розробки](#)

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ
ВІННИЦЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
МІСЬКИЙ МЕТОДИЧНИЙ КАБІНЕТ

заклад «Загальноосвітня школа I-III ст. №36 Вінницької міської ради»

В.А. Зарічна

«Екологічна стежина мікрорайону Пирогово»

Навчально-методичний посібник

Номінація «Позакласна та виховна робота»

Вінниця - 2014

Автор Зарічна В. А., вчитель початкових класів закладу «Загальноосвітня школа I-III ступенів №36 Вінницької міської ради».

Зарічна В. А. «Екологічна стежина мікрорайону Пирогово» ,. Методичний посібник -Вінниця: ММК, 2013.- 73с.

Рецензенти:

- директор закладу « Загальноосвітня школа I-III ст. №36 ВМР» Нечипорук Е.В.
- заступник директора школи з навчально-виховної роботи Кучма Н.А.

Рекомендовано науково-методичною радою Міського методичного кабінету (Протокол №_1__ від __08.___01.__2014__р.____)

У даній роботі запропоновано способи розвитку громадянської самосвідомості молодших школярів, активізації життєвої позиції (в протипагу позиціям спостерігача та споживача), здібностей до екологічної культури. Обґрунтовується необхідність збереження навколишнього середовища, природних багатств задля збереження людства. Пропонується реальна допомога громаді в збереженні екосистеми.

ЗМІСТ

ВСТУП.....4

РОЗДІЛ I ТЕОРИТИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ ПРОЕКТНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

1.1. Характеристика проекту, етапи, методи реалізації.Примірний план заходів екологічного проекту.....5-15

РОЗДІЛ II ЕКОЛОГІЧНІ ПРОЕКТНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ПРАКТИЦІ РОБОТИ ЗАКЛАДУ .

2.1. Мандрівка -дослідження « Екологічна стежина мікрорайону Пирогово».....15-19

2.2.Екологічний практикум, конкурси.....19-45

ВИСНОВКИ.....46

ДОДАТКИ.....47-72

ЛІТЕРАТУРА.....73

ВСТУП

Проектна діяльність – це проблема вибору засобів і методів впливу вихователя на вихованців завжди залишатиметься актуальною в будь-якій освітній системі. Чому ж сьогодні ми знову повертаємося до методу проектів? Що дає нам проектна діяльність? Яких практичних навичок набувають учні в процесі проектної діяльності?

Проектна робота дає всім учасникам практичний досвід, який базується як на знаннях так і на перевірці знанневих істин у повсякденній діяльності, Цей досвід допомагає розвивати індивідуальні здібності й нахили, комунікативні зв'язки, вчить вирішувати завдання, розв'язувати конфліктні ситуації тощо. Участь у проектній роботі допомагає сформувати навички активного громадянина демократичного суспільства.

Проект "Пироговська екологічна стежина" стартував в закладі «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №36 Вінницької міської ради» з ініціативи вчителів, батьківської громади з урахуванням місцезнаходження мікрорайону школи розташування історично-етнічного комплексу (меморіальний комплекс музей-садиба, усипальниці).

Проект спрямований на реалізацію компетентнісного підходу в системі особистісного-орієнтованого навчання учнів, зокрема формування такої ключової компетентності як громадськість та екологічної культури учнів, батьків, вчителів мікрорайону.

Матеріали презентовані в проекті можуть бути використані в роботі загальноосвітніх закладів, станції юних натуралістів, громадських екологічних об'єднань і всіх тих, хто вважає, що мірилом людяності, загальної культури є рівень усвідомлення відповідальності людини за стан довкілля, його збереження і відтворення.

РОЗДІЛ І ТЕОРИТИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ ПРОЕКТНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

1.1. Характеристика проекту.

В Основному законі України — Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 р., визначено майже всі головні засади для сприяння поліпшенню екологічної ситуації в Україні. Наприклад, у ст. 50 Конституції передбачається, що "кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди". Також у цій самій статті кожному гарантується "право вільного доступу до інформації про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення", і така інформація "ніким, не може бути засекречена". На жаль, донині все це є декларативним стосовно сучасного екологічного стану України, але дуже важливим з правового погляду.

Серед ключових компетенцій, якими має володіти випускник середньої школи, особливої важливості набуває екологічна культура особистості, уміння жити у світі в гармонії з природою.

Екологічна освіта та виховання школярів передбачає не тільки одержання учнями певної суми інформативного матеріалу про довкілля, вивчення властивостей предметів природи, явищ, засвоєння правил поведінки в природі, а й встановлення зв'язків і взаємовідносин між предметами і явищами, тобто провідною ідеєю при вивченні природного оточення повинна бути ідея єдності природи і людини.

Молодший шкільний вік - час, коли закладаються та розвиваються основи багатьох психічних якостей, відбувається становлення, формування та загальний розвиток творчої самостійно мислячої особистості. Тому головна стратегія педагогічної діяльності у початковій школі передбачає спрямування навчально-виховного процесу на формування духовного світу особистості, утвердження загальнолюдських цінностей, розкриття потенційних можливостей та здібностей дитини. Сучасні діти потребують навчання науці та мистецтву реального життя, розуміння елементарних законів буття, набуття вмінь жити у злагоді з довкіллям і собою.

Проектні технології, які міцно входять в систему роботи освітньої галузі, найефективніший спосіб сформувати не лише знання, а й здобути перший досвід соціалізації особистості, особливо в молодшому шкільному віці. Тому, обираючи для КТС проект, ми отримуємо ефект глибокої пролонгованої дії не лише для учня, а й для громади, яка долучається до нього.

Проект « Екологічна стежина мікрорайону Пирогово» має такі характерні властивості:

- за домінуючою діяльністю:

- дослідницький
- інформаційний
- практичний

- за предметно-змістовими напрямками:

- міжпредметний

- за кількістю учасників:
- -колективний
- за терміном виконання:

- довготривалий

- **Вид проекту:** дослідницько-інформаційний, практичний.
- **Виконавці проекту:** учнівський колектив класу, батьки, педагогічний колектив, територіальна громада мікрорайону, церква, санепідемстанція.

Модератор проекту - Зарічна В.А., вчитель початкових класів.

- **Партнери та спонсори:** Вінницький обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, педагогічні працівники ЗНЗ №36, соціальна та психологічна служби міста, місцева громада, ЗМІ.
- **Цільова аудиторія:** молодші школярі загальноосвітнього навчального закладу, територіальна громада мікрорайону Пирогово м. Вінниці.
- **Географічна територія, на яку поширюється діяльність проекту:**

м. Вінниця, мікрорайон Пирогово

Мета проекту: залучити учнів, батьківську громаду, вчителів, жителів мікрорайону до вирішення екологічних проблем, проведення акції екологічного спрямування в мікрорайоні.

Завдання проекту:

У процесі КТС: (колективної творчої справи)

- Розв'язати в тісній єдності завдання морального, естетичного, громадянського, трудового, розумового, фізичного виховання через вплив на всі три сторони особистості: пізнавально-світоглядну (знання, погляди, переконання, ідеали), емоційно-вольову (почуття, прагнення, інтереси, потреби), діяльнісну (уміння, навички, звички, здібності, риси характеру).
- Реалізувати різні функції виховної діяльності: створення нового власного досвіду вихованцями разом із вихователями та під їх керівництвом; закріплення та нагромадження досвіду у вигляді позитивних традицій з подальшим їхнім розвитком.
- привернути увагу населення до екологічного виховання школярів, як запоруку гуманного і відповідального ставлення за стан довкілля;
- навчити планувати діяльність, співпрацювати в команді для досягнення якісного результату;
- залучити до вирішення екологічних проблем різні категорії місцевого населення;
- налагодити контакти з громадськими організаціями, організаціями місцевого самоврядування та самоорганізації населення з екологічних питань ;
- поліпшити екологічне виховання учнів школи шляхом створення системи роботи КТС за участю всіх учасників навчально-виховного процесу.

Очікуванні результати:

- учні разом з батьками, громадою с.Пирогово закладуть алею Доброти, проведуть міні-акції на всіх вулицях мікрорайону, на березі річки Південний Буг, ботанічного саду щодо очищення їх від сміття;
- вчителі школи проведуть систему заходів практичного спрямування протягом року з формування екологічної культури учнів школи (практикуми, години спілкування, майстерня школяра, свята, КТС, досліди і дослідження).
- територіальна громада, мешканці мікрорайону будуть поінформовані про антропогенний вплив людини на стан довкілля, нормативно-правову базу України про охорону довкілля; передбачається ефект «емоційного зараження» з перспективою переходу до репродуктивної діяльності щодо збереження природи;
- учні, вчителі, та батьки отримають навички роботи в команді, приймати колективні рішення, визначати ресурс для реалізації складових проекту;
- вчителі, батьки оберуть ефективні форми впливу на дитячу свідомість шляхом створення "екологічного вернісажу мікрорайону Пирогово" (написання притч, легенд, загадок, еко-казок), що матиме тривалу пролонговану дію;
- буде створено путівник екологічної стежини "Ботанічний сад Поділля".

3. Методи реалізації:

Пошукова робота, досліди, спостереження, групова співпраця (КТС), практична робота, міні-проекти, акції, свята, години спілкування, виставки, дослідження конкурси тощо.

1.2.Етапи реалізації проекту

I. Підготовчий.

- узгодити питання про проектну діяльність з адміністрацією навчального закладу, вчителями, батьками, які можуть надати допомогу під час розв'язання навчальних завдань проекту;
- сформувати групу учасників проекту;
- провести перше організаційне заняття для ознайомлення з метою проекту;
- визначити мету, завдання, час, засоби здійснення проекту та необхідні ресурси;

II. Збір необхідної інформації.

- вивчення і знайомство учнівського проекту з нормативно-правовою базою з екологічного права;
- обговорити й обрати методи дослідження та пошуку інформації;
- визначити загальні площі зелених насаджень у мікрорайоні, поблизу школи, у ботанічному саду;
- визначити території, які потенційно потребують озеленення;
- обстежити берегову лінію річки Південний Буг, Вишенського озера;
- обґрунтувати необхідність озеленення місцевості, створення парку, алеї;
- узгодити питання пов'язані з реалізацією проекту з органами місцевого самоврядування для отримання необхідної допомоги та дозволів (проведення земляних робіт, надання інструментів, виділення посадкового матеріалу);
- пошук інформації про рослини, що використовуються для озеленення населених пунктів, промислових об'єктів.

III. Визначення напрямку діяльності:

- узагальнити зібраний матеріал, систематизувати та проаналізувати отриману інформацію;
- визначити найефективніші шляхи вирішення проблеми;
- спланувати діяльність для вирішення проблеми, прогнозувати наслідки діяльності, розподілити завдання;
- визначити необхідний час для виконання спланованих завдань;
- вивчити ефективні шляхи взаємодії з представниками ЗМІ, влади;
- спланувати бюджет проекту, необхідні ресурси;
- випустити листівки, буклети, плакати із закликом до громадськості підтримати заплановану діяльність;
- узгодити питання, пов'язані з реалізацією проекту, з органами місцевої влади, лісгоспом, комунальними службами, екологічними організаціями з метою отримання допомоги.

IV. Реалізація мети та завдань проекту.

- реалізувати завдання, заплановані на третьому етапі;
- збір підписів на підтримку проведення озеленення (створення парку, скверу, насадження алеї Доброти);
- проведення консультації з фахівцями служби озеленення;
- пошук посадкового матеріалу;
- проведення кампанії розсилки листів, публікації статей у ЗМІ;
- організація співпраці з лісництвом, комунальним господарством;
- організація суботника для підготовки території для озеленення;
- висадження дерев.

V. Презентація та оцінювання результатів проекту:

- обробка й оформлення результатів проекту (створення демонстраційного стенду, мультимедійної презентації);
- представлення матеріалу роботи групи на учнівських зборах, конференції, семінарах вчителів, батьківських зборах;
- поширення в пресі інформації про проведену роботу;
- дослідження громадської думки про актуальність і доцільність здійсненого проекту;
- оцінювання результатів за наслідками реалізованої мети та завдань;
- узагальнення отриманого досвіду, визначення сильних та слабких сторін роботи;
- визначення можливостей подальшого розвитку проектної діяльності.

Терміни реалізації проекту: довгостроковий

Примірний план заходів реалізації екологічного проекту

№ п/п	Напрями діяльності	Форми реалізації	Термін викон.	Відпов.
--------------	---------------------------	-------------------------	----------------------	----------------

1.	Вивчення і пропаганда нормативно-правової бази екологічних правовідносин в Україні	1. Тематична підбірка-виставка матеріалів "Закони України про охорону довкілля". 2. Усний журнал "Чи знаєш ти закони України про охорону довкілля?" 3. Години спілкування : « Який слід повинна залишити людина на землі?» (за оповіданням В.О.Сухомлинського), « Любіть братів наших менших»	Вересень	Вчитель біології, вчитель правозн., бібліотекар
2.	Екологічна родинна майстерня	1. Виготовлення годівничок. 2. " Крихти зі столу-пташині крихти"(заготівля їжі). 3. Виготовлення шпаківень. 4. Заготівля насіння трав, сушених кетягів дикоростучих плодів, пучків трав для зимуючих птахів. 5. Створення колективної збірки притч, есе « Мене ізмалку люблять всі дерева»	Жовтень, лютий	Вчителі, батьки.
3.	Екологічний практикум	1. Дослідження забруднення ґрунту. 2. Дослідження забруднення води. 3. Дослідження забруднення повітря . 4. Вивчаємо Червону книгу України, Поділля. 5. Експрес -опитування « Що я знаю про ГМО-продукти»	Листопад Квітень	Вчителі, батьки ВНАУ Вч.біології
4.	Конкурси	1. Плакатів: "Закликаю берегти природу", «Зелене диво землі», «Краплинка до краплинки». 4. Саморобних годівничок «Найзручніша пташинна їдальня» 5. Зелених куточків у класах та рекреаціях школи. 6. Читців, оповідачів « Голос природи» . 7. Травознаїв « Життєдайна сила природи».	Жовтень – Грудень Березень Квітень Травень	Вчителі, батьки, учні, партнери РЦ Промінь

5.	Акції в мікрорайоні	«День активного еколога»; "Наша вулиця - найчистіша", "Нове життя старого шкільного скверу", "Алея доброти", Екологічний десант "Чисті береги Південного Бугу", « Чисті тротуари , чисті узбіччя»	Березень Вересень, Жовтень Березень Квітень, Листопад.травень	Вчителі, батьки, учні, громада, санстанція,церковна громада
6.	Просвітницьке сподвижництво	1.Створення екологічного вернісажу « Земля дитинства Пирогово» 2.Путівник ботанічного саду. 3.Медіа-теми віртуальних екскурсій : "Дендропарки, заповідники і заказники України" "Життя без ГМО", "Червона книга Поділля", «	Листопа-травень Січень Протягом року	Вчителі, батьки, учні,громада, санстанція,церква
7.	Свята	«День землі», «Свято чистої криниці», «Рослинні символи України», (Усний журнал) «Лікарські рослини нашого мікрорайону» Віртуальна подорож «Планета Земля»	Квітень Вересень Жовтень Травень	Вчителі, батьки, учні, громада, санстанція,церква

В проектній діяльності досить ефективно спрацьовують міні- проекти , як складові загального проекту:

- малозатратні в часі ;
- результати є очевидним ;
- відповідає віковим особливостям молодших школярів.

Система екологічних міні-проектів - це програма або план послідовних дій, заходів, які сприятимуть покращенню екологічного стану місцевості. Ці заходи мають проводитися з урахуванням зв'язків з усіма соціальними структурами, причетними до наявного екологічного стану, а також з тими структурами, які спроможні допомогти у вирішенні екологічних проблем. Розв'язанню екологічних кризових явищ сприятиме усвідомлення джерел їх виникнення і наслідків, тому під час складання проектів важливо урахувати пошук відповідної інформації.

Види діяльності, які можливо використати в ході реалізації міні-проекту:

написання листів про проведення екологічної акції посадовим особам;

написання листів - звернень в засоби масової інформації, висвітлення акції в пресі;

проведення прес - конференцій;

розклеювання листівок зі зверненням до населення не викидати сміття у навколишнє середовище;

зустрічі з громадськістю;
збір підписів; зустрічі з офіційними особами;
проведення опитування; акції протесту;
звернення до керівників міста, села, району

Етапи проведення екологічного міні-проекту:

створення команди;
формулювання теми проекту;
визначення щодо проблеми - яке значення матиме цей проект для мене; для інших людей, якої користі надасть світу природи розв'язання цього проекту;
вивчення проблеми - знайди потрібну інформацію, зустрінься з фахівцями, склади список необхідних матеріалів, обладнання та інше;
визначення шляхів розв'язання даної проблеми;
планування діяльності;
здійснення практичних дій, спрямованих на «оздоровлення» природи;
обговорення результатів роботи;
презентація проведеної роботи;
планування подальшої екологічної роботи;

Форми міні-проектів мають бути такими, щоб відповідали поставленій меті, мали ефект успіху, давали очевидні результати, могли бути оцінені не лише учасниками, а й сторонніми спостерігачами: батьки, вчителі, пересічні громадяни. Серед таких міні-проектів на увагу заслуговують: операції «Чистий сквер!»; рейди «Природа наш дім і ми господарі в ній!»; десанти «Я простягаю руку допомоги»; майстерні «Добрій людині буває соромно навіть перед собакою» (В. Сухомлинський), короткочасні

« екологічні атаки» з ліквідації « недоброї діяльності» людини.

Механізми моніторингу результатів проекту:

Формами моніторингу проектної діяльності обрані: **опитування, анкетування, творче есе, вільне письмо, індексна картка** для всіх учасників. (Додаток 1.)

РОЗДІЛ II ВПРОВАДЖЕННЯ РЕСУРСУ ПРОЕКТНИХ ТЕХНОЛОГІЙ З ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ ЗАКЛАДІ

2.1. Мандрівка-дослідження

«ЕКОЛОГІЧНА СТЕЖИНА мікрорайону Пирогово»

Величезний пізнавальний і виховний потенціал для учнів початкових класів містить у собі така синтетична форма проектної роботи, як гра-подорож. Вона дає можливість комплексно організувати дитячу діяльність на тривалому проміжку часу. Поєднуючи у собі різні форми роботи (екскурсії, вікторини, конкурси, бесіди, свята та ін.). Гра-подорож значно підсилює інтерес школярів до різних видів художньо-естетичного та предметно-практичного освоєння природи. Такі можливості закладені в проекті « Екологічна стежина мікрорайону Пирогово» - система екологічних міні-проектів та творчих справ з метою навчати дітей спостерігати, бути уважним.

Початковий етап проекту- «Мала пироговська екологічна стежина»- прокладається по території школи через сад, квітник, дослідні ділянки, галявинки різнотрав'я для ігор (лікарські рослини), завершується в «зеленому класі», де є місце для відпочинку, обміну враженнями, для художньої праці з природним матеріалом. Наступний етап -це міні-проект

«Велика пироговська екологічна стежина» прокладається в мікрорайоні Пирогова. Має конкретні дослідницькі станції : зупинки біля річки, в парку, в гаю, біля підприємств, установ, навчальних закладів , громадських місцях(зупинки автотранспорту, церква, усипальниця М.І.Пирогова, торгові місця).

Подорожі в природу – містить різні завдання й можуть бути як оглядовими так і тематичними.

Під час *оглядових подорожей* учитель бере до уваги чи вміють поводитися в природі спокійні, галасливі, уважні чи байдужі до мешканців «стежини»; помічають сміття чи ні; чи виявляють бажання прибрати.

Тематичну або цільову мандрівку організують з метою привернути увагу до явищ природи, які суттєво впливають на природній стан рослинного і тваринного світу, а також на результати діяльності людини-Царя природи.

Свої враження від мандрівок діти відображають в малюнках, аплікаціях, виробках з природного матеріалу, а окремі гостросюжетні питання можуть бути приводом до написання есе, проведення акцій з впорядкування екологічно занедбаних територій, ліквідації прогалин в екологічних знаннях тих, хто бездумно споживає дари природи, шкодить довкіллю.Свою діяльність учасники проекту можуть пропагувати в школі: на лінійках, експрес-повідомлення, усні журнали,блоги, інтернет-сайти , в громадських місцях (за дозволом органів самоврядування) на спеціально встановлених стендах для оголошень розміщувати інформацію про екологічну небезпеку , яка створена самими громадянами (фото, листівки з посиланням на законодавчі акти), залучати служителів культу до включення у свої проповіді на службі розмови про шкідливість недбалого ставлення до довкілля тощо.

Звична форма осмисленої екологічної форми діяльності молодшого школяра- участь у конкретній справі, результати якої діти можуть не лише оцінювати , рефлексуючи на питання, поставлені вчителем, а , в першу чергу, коли споглядають , порівнюють об'єкт до і після їх діяльності.Такі міні -проекти (акції) є ефективним засобом формування громадянської позиції, самооцінки, що дозволяє вже в молодшому шкільному віці дитині відчувати не лише свою причетність , а й відповідальність за справу. Пропонуємо апробовані в закладі міні-пректи КТС « Сквер біля школи», «Значення кімнатних рослин»,

КТС -міні-проект «Сквер біля школи»

Мета: формування екологічних знань, умінь; збагачення життєвого досвіду учнів у процесі конкретної взаємодії з об'єктами живої природи, через практичну діяльність сприяти формуванню екологічного мислення у дітей, виробленню активної життєвої позиції.

Запитання Добродія: Які рослини ми називаємо бур'янами? Чи скрізь однаково треба поводитись з рослинами-бур'янами?

Завдання учителя: Акцентувати увагу дітей на екологічному стані скверу біля школи. Привернути увагу громадськості до проблем руйнування штучної екосистеми скверу школи.

Завдання учнів:

- а) Практична робота: виконання робіт по облагородженню території скверу біля школи: збір сміття; обрізка кущів та дерев; посадка саджанців; посадка трав'янистих рослин; привертання птахів за допомогою підкормки в зимовий час й розвішування шпаківень.
- б) Просвітницько-пропагандистська робота з учнями школи та населенням мікрорайону (листівки, бесіди, звертання учнів до мешканців району через телебачення; фоторепортажі.
- в) Дослідницька робота: опис видового складу рослинності скверу; вивчення ролі зелених насаджень в очищенні повітря; вирощування посадкового матеріалу для висадження в сквері; екологічні дослідження.

Дослідження - міні-проект «Значення кімнатних рослин»

Мета: формування екологічних знань, умінь; збагачення життєвого досвіду учнів у процесі конкретної взаємодії з об'єктами живої природи; розширити уявлення про світ кімнатних рослин, можливості їх розведення, використання в оформленні приміщення.

Запитання Добродія: Чи потрібні кімнатні рослини? Чи можна виховати зеленого друга?

Завдання учителя: Екскурсія-огляд виставки кімнатних рослин. У репрезентації виставки є доцільним використання екскурсиводів, кожний з них розповідає про свої улюблені кімнатні рослини за таким орієнтовним планом: назва, родина, походження, зовнішній вигляд - характеристика листка, квітки; умови вирощування, способи розмноження, цікаві відомості.

Квіти - це живі істоти, і вони потребують дбайливого, правильного догляду за ними. Що потрібно для нормального розвитку і росту рослини? (світло, тепло, повітря, вода, поживні речовини).

Виконання трудового доручення дітьми.

Завдання учням:

1. Підготувати виставку кімнатних рослин. Для кожного експонату виставки виготовити табличку з назвою та коротким довідковим матеріалом.

2. Підготовка «Звіту з використанням різних джерел»: «Маленькі таємниці кімнатних мандрівників»

Методичні поради: підготувати куточок: Кімнатні квіти, букет з весняних квітів, палички, відерця з водою, поливалки, ванночки, ганчірки для миття листочків, ганчірки для витирання столів, обприскувач, клейонка для накривання вазонів, миски, фартушки, віночки. Дуже важливим є стан дитини, коли вона спостерігає за змінами в рослині. Не відмахуйтеся від дитини, коли вона в захваті тягтиме вас до неї. Відкладіть свої найтерміновіші справи на п'ять хвилин, подивіться на першу бруньку чи новонароджений паросток, порадійте разом: це вагоміше виховання, аніж десяток бесід взагалі. Слід частіше читати дітям вірші й оповідання про природу, а потім привертати увагу малят до того, як точно, образно описано у творі все, що є довкола нас.

Читаючи казки, пояснити, що в багатьох із них рослини, тварини і інші природні об'єкти наділені людськими якостями: це тому, що в народі споконвіку живе внутрішнє відчуття єдності з навколишнім світом.

Давньою доброю традицією у нас є садіння дерева з нагоди важливих родинних подій. Шкода, що тепер цей чудовий звичай дещо забутий. Чи не варто його відродити? Адже це теж неабияк сприятиме формуванню поваги й любові до природи.

2.2. Екологічний практикум . Конкурси.

Як показала практика, найпростіші екологічні дослідження є цілком доступними для учнів початкових класів, і, разом з тим, мають певне практичне значення. Так, дослід, спрямований на визначення забрудненості повітря дає можливість виявити найбільш екологічно чисті "мікрорайони" населеного пункту, які можна рекомендувати для організації дозвілля, відпочинку дітей; вивчення впливу забрудненої води на життя організмів водойми допоможе встановити винуватців забруднення і, можливо, припинити їх руйнівні дії щодо природи.

Сподіваючись на те, що вчителі володіють методикою постановки досліду на уроці, в позакласній роботі, пропонуємо кілька дослідів, які цілком успішно були виконані нашими учнями .

Дослід: забруднення повітря.

Мета: а) встановити факт забрудненості повітря твердими частками; б) виявити "мікрорайони" населеного пункту з найбільш забрудненим повітрям та основні шляхи забруднення.

Час проведення: зима, грудень, коли шар снігу становитиме 20 і більше сантиметрів.

Виконання досліду. У різних місцях населеного пункту (біля дороги, підприємства, в саду, на околиці, біля поля, біля школи тощо) за допомогою скляної банки місткістю 1 літр взяти пробу снігу. Для цього банку треба поставити на сніг отвором донизу і легко натиснути долонею на дно так, що увесь шар снігу "зайшов" у банку. Далі відгребти з одного боку біля банки сніг і підсунути під неї картон, але так, щоб не набрати у банку землі. Банку зі снігом

накрити картоном, перевернути і накрити капроною кришкою. Всі проби слід зареєструвати, тобто, записати місце, де взята проба, і її номер. Цей же номер обов'язково повинен бути записаний на клаптику лейкопластиря, наклеєного на стінку банки (не на кришку!).

Коли сніг розтане, вміст банок профільтрувати через звичайні фільтри, при цьому нумеруються лійки (так само, як і банки), а якщо ж лійок мало, і вони використовуватимуться повторно - нумеруються фільтри простим олівцем зверху на внутрішньому боці. Номер лійки чи фільтра має відповідати номеру банки, з якої фільтрується вода. Виливати воду на фільтр слід обережно, постійно збовтуючи, щоб увесь осад був вимитий. При потребі в банку можна долити води, оскільки кількість її значення не має. Фільтри з осадом можна покласти на кришки, якими були накриті банки, і залишити на підвіконні до повного висихання.

Дослід: забруднення поверхні ґрунту.

Мета: встановити, як впливають використані синтетичні матеріали, зокрема - поролон, поліетилен тощо, на умови росту і розвитку рослин.

Час проведення: протягом року.

Виконання дослід. У листопаді в шкільному саду чи в будь-якому іншому місці, де росте трава, розстелити клопоть поліетилену (розмір і форма довільні, але для зручності краще прямокутної форми 50 x 50 см) і закріпити (прикласти по краях камінням, покласти кілька прутів арматури, закріпити шпильками з дроту, по периметру присипати землею тощо). Спостерігати за рослинами під плівкою протягом року, фіксуючи їх стан.

Підготовка до дослід:

- а) встановити які види рослин, у якій кількості і в якій фазі розвитку (по видах) будуть накриті плівкою;
- б) щоразу перед тим, як підняти плівку, ретельно оглянути довколишні рослини досліджуваних видів і дати характеристику їх стану;
- в) спостерігаючи за рослинами під плівкою, обов'язково відзначати, як змінює умови їх існування плівка, зокрема, температурний режим, доступ повітря, вологість, освітленість тощо.

Дослід: забруднення водойми.

Мета: встановити, як впливає забруднення нафтою, нафтопродуктами на живий світ водойми.

Час проведення: будь-коли, у класі.

Виконання дослід. У три банки місткістю 1 літр насипати чистий промитий (або річковий) пісок шаром 3-4 см, посадити невеликі акваріумні рослини (краще валіснерію), налити доверху відстояної води і накрити склом, залишивши невелику щілину для газообміну. Коли рослини приживуться, через 10-12 днів, у банку №1 капнути 4-5 крапель бензину або дизельного пального, у банку №2 - 4-5 крапель нафти, а у банку №3 не додаємо нічого. Всі банки знизу до половини висоти обгорнути білим папером. У всіх трьох банках рослини

будуть розвиватися по-різному.

У банках №1 і №2 вони загинуть, але у банці №2 швидше ніж у №1, оскільки нафта має більш темний колір, а тому, крім того, що не відбувається газообмін, до рослин менше проникає сонячних променів, зелений пігмент хлорофіл руйнується, активність фотосинтезу падає.

Дані спостережень заносяться в таблицю.

Опорний матеріал.

Цей дослід наочно демонструє, як впливає забруднення нафтопродуктами на стан рослин водойми. В наступній евристичній бесіді вчитель пояснює дітям, що риби та різні водні тварини можуть нормально жити лише в тій водоймі, де є достатня кількість здорових, нормально розвинених рослин, оскільки вони вбирають вуглекислий газ, виділяють у воду кисень, що необхідно для дихання всьому живому. Якщо ж рослини знаходяться у поганому стані або й зовсім гинуть, як почуватимуться риби, тварини? Чи буде така водойма привабливою для відпочинку населення? А який стан нашої водойми? Чому?

Звичайно ж, діти могли спостерігати, як часто у ставках миють машини, велосипеда (на них теж є мастильні речовини, як у ставок стікає брудна вода із засмічених берегів, ферм тощо. Отже водойма стає непридатною для користування нею у всіх відношеннях. У яких саме? Це теж може бути темою евристичної бесіди на уроці чи предметом обговорення на виховному заході.

Дослід: забруднення води.

Мета: встановити, як реагують рослини на хімічне забруднення води.

Час проведення: коли є квіти рожевого та голубого кольору.

Виконання дослідів. У широку невисоку скляну посудину налити слабокислий розчин оцту і покласти туди голубі пелюстки квітки або й цілу квітку (наприклад, голубу фіалку); через деякий час пелюстки стануть рожевими.

В іншу посудину налити розчин харчової соди, т.т. лужний, і покласти в нього рожеві пелюстки, які через деякий час стануть голубуватими.

Опорний матеріал.

Учні часто чують про те, що влітку випадають кислотні дощі, які згубно діють на ряд сільськогосподарських рослин, особливо вони шкодять овочевим культурам. Чому? Тому, що в листки проникають речовини, які впливають на вміст клітин, порушують їх нормальне функціонування, внаслідок чого рослини хворіють або й гинуть.

Наведений вище дослід демонструє, що рослини не байдужі до чистоти дощової води, особливо, якщо в ній є хімічні забрудники.

Даний дослід побудований на властивостях пігменту антоціану змінювати свій колір залежно від реакції клітинного соку.

У слабокислому середовищі пігмент має рожевий колір, а в лужному - голубий. Саме

антоціани надають забарвлення квітам (троянди, фіалки, жоржини тощо), плодам, брунькам, листкам. У листків вони зумовлюють різні відтінки осінніх барв.

Про це учні мають дізнатися з евристичної бесіди після проведення досліду.

Основна мета бесіди - дати поняття про так звані кислотні дощі. Утворення їх пов'язано з двома явищами, а саме: кругообіг води в природі і надходження в атмосферу промислових і транспортних викидів (легкові автомобілі, автобуси та ін.). Джерела забруднення легко встановити з чорного диму, що виходить з димарів чи вихлопних труб. Найважчі частинки цих викидів падають на землю, а легші - підхоплюються хмарами у вищі шари атмосфери, де взаємодіють з водяними краплинками у хмарах і випадають кислотним дощем і часто далеко від джерела забруднення. Коли забруднювачі взаємодіють з водою, утворюються дуже слабкі кислоти (такі, як сірчана) та оксид азоту. Цей кислотний дощ шкодить зерновим культурам і злакам в дикій флорі, рибі та водному життю, лісам.

Гра- найефективніша форма світосприйняття для молодших школярів. Гра з елементами драматизації і театралізації - потужна основа для осмислення, співпереживання, емоційного відтворення дійства пролонгованої дії. Пропонуємо конкурс - гру, яка є завершенням роботи родинної екологічної майстерні.

КОНКУРС «НАЙЗРУЧНІША ГОДІВНИЧКА ДЛЯ ПТАХІВ»

інсценівка-гра

учасники: *Добродій, МИЛУВАЛЬНИЦЯ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ, Помічники Добродія, птахи, учні 1-6 класів школи*

виставка: *виготовлені дітьми годівнички для птахів*

(Звучить пісня «Якщо добрий ти...» з'являється ДОБРОДІЙ зі своїми помічниками)

Добродій: Раді вітати вас, друзі! Приємно, що ви є активними учнями ШКОЛИ «ДОБРОДІЙ» і успішно оволодіваєте наукою бути добрим: до самого себе, рідних, друзів, незнайомих людей і природи. Сьогодні ми хочемо познайомити вас з однією чарівницею. Саме вона робить так, що ми починаємо бачити, красу природи, милуватися нею; підказує як потрібно оберігати природу, не кривдити, а примножувати її. Це **МИЛУВАЛЬНИЦЯ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ**. Скажу вам відверто, друзі, пані чарівниця не любить говорити про свої добрі справи, перераховувати їх. Бо добро твориться просто так! Вона дозволила нам приєднатися до навчання помічників Добродія - ваших ровесників, помандрувати в природу. А так як у нас в школі конкурс «Найзручніша годівничка для птахів», то ми здійснимо сьогодні разом з **МИЛУВАЛЬНИЦЕЮ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЕЮ** подорож до осінньо-зимового гаю.

Помічники Добродія: Запрошуємо всіх стати учасниками свята! Пам'ятайте:

Свято добрим вийти зможе,

Якщо кожен допоможе.

Від пісень і жартів, звісно,

Хай сьогодні стане тісно!

*** Сцена 1 ***

«НА ГАЛЯВИНІ»

(Звучить лірична мелодія, помічники сідають у півколо на галявині з осіннього листя, виходить МИЛУВАЛЬНИЦЯ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ)

МИЛУВАЛЬНИЦЯ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ:

Непомітно з'явилась осінь, день коротшим стає щодоби.

Глянь, берізки - уже златокосі, і дубів багряніють чуби.

Вже у теплі краї відлетіли сонцелюби - дзвінкі журавлі,

Не страшні їм тепер заметілі на далекій південній землі.

Скоро прийдуть до нас й сніговиці. А чи маєте ви для зимуючих годівниці?

Горобчики бідні, синичка, снігур - як корму дістануть з-під тих кучугур?!

Помічники Добродія:

1. 1. Що то значить - годівничка?
2. 2. Це - маленький стіл для птичок.

А на ньому різні страви. Для усіх, навіть для гави!

1. 3. Маленький Матвійко до дядька Степана прибіг вчора зрана.

І ось що вони змайстрували удвох - їдальню для птахів з дашком!

1. 4. І дошка звичайна їдальнею стане, коли у зручному місці постане!

(Діти збираються у дорогу, беруть годівнички, прикріплюють до них сало, насипають насіння...)

МИЛУВАЛЬНИЦЯ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ:

Наріжте синичці тоненько сальця, Ні, Ні, не поставте на неї сільця!

1. 5. Конопляних зерен сипну снігурам, а житніх окрушин горобчикам дам.

МИЛУВАЛЬНИЦЯ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ:

Знайдіть костогризам з вишень кісточок, та ще й омелюхам - сухих ягідок.

1. 6. Кільчастої горлиці теж не забуду - насінням її підгодовувать буду!

МИЛУВАЛЬНИЦЯ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ:

Весною і влітку у наших садах клюватиме птаство шкідливих комах,

1. 7. Від гусені злої врятує сади - щоб гілля додолу зігнули плоди!

Ще й будуть співати на втіху!

ВСІ: Порятуємо птаство в пору лиху!

(МИЛУВАЛЬНИЦЯ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ з помічниками виконують танець з годівничками в руках. За їх спинами з'являються декорації дерев)

*** Сцена 2 ***

«У ГАЮ»

МИЛУВАЛЬНИЦЯ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ:

Поспішай, не відставай! Вдалині видніє гай!

3. Нещодавно йшли роздіті, а тепер тепленько вже одіті.

1. 7. Лист співає під ногами, Милувальниця із нами.

МИЛУВАЛЬНИЦЯ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ:

Поспішай, не відставай! Вдалині видніє гай!

4. Гай убрався в прозорі шати й укладається вже слати.

5. Потемніли скрони сосон, тихо сіються дощі. Оголила темна осінь і дерева і кущі.

6. І тепер здаля помітні гнізд воронячих шапки.

Зникли й птахи перелітні-гуси, іволги, шпаки...

1. 1. Ой! Закрутилися сніжинки, як метелики прудкі,

Прилетіли до ялинки й почепились на гілки.

1. 2. Голі кущики прикрили, припушили поріжок,

І стежинки побіліли - зовсім іншим став гайок!

1. 3. А біжіть мерщій до нас! Пам'ятаєте! На цій гілці був гороб'ячий клас!

2. 4. Трапилось це восени, щойно пішли до школи ми,

Вирішили гороб'ята стати дошкільнятами.

(Під музику з'являються сороки і учитель-горобець, учні-горобці. Виконують інсценівку - жарт «Веселий урок», автор Ф.Фінкельштейн)

Сороки: Між птахами бувалими знайшовсь один мудрець -

З товстими окулярами Учитель-горобець

(Учитель-горобець поважно іде до свого столу, в товстих окулярах, з журналом під

пахвою, з вишневою гілочкою на підставці)

Учитель: Вже школа гороб'яча готова до занять.

Зберуться гороб'ята – і можна починать.

Сороки: Злітайтеся учитись, пташата-малюки!

Вас горобець-учитель розсадить на гілки.

Помічники Добродія: Запрошуємо всіх учасників свята пограти у рухливо гру (поки збираються учні-горобенята). Пам'ятайте:

Свято добрим вийти зможе,

Якщо кожен допоможе.

Від пісень і жартів, звісно,

Хай сьогодні стане тісно!

Рухлива гра для всіх учасників

(Діти мають виконувати рухи, які показують помічники)

Любі діти, піднімайтесь і по залу розбігайтесь.

Не сваріться, діточки, помиріться.

Руки вгору підійміть, та нікого не займіть!

Поверніться вліво, вправо і робіть старанно вправи.

Нахилитися почнемо — гарне листячко зберемо.

Всім покажемо залюбки, як літають голубки.

Всі на лавки ми сідаймо і тихенько спочиваймо.

Сороки: Злітайтеся учитись, пташата-малюки!

Вас горобець-учитель розсадить на гілки.

(Сороки танцюють, гороб'ята підлітають до учителя, а він жестами вказує куди сідати. Звучить вступ до пісні – всі сидять, як у школі)

І куплет

Горобенята: На гілочку всідається, неначе на стілець,

До школярів звертається учитель-горобець:

Приспів

Учитель: Ану, мої школярки, учіться рахувать.

Повторюйте за мною: Раз, два, три, чотири, п'ять.

(Горобенята повторюють останній рядок)

II куплет

Учитель: У мене гілка з саду є, П'ять вишеньок на ній.

Давайте разом ягоди полічимо мерщій.

Приспів повторяється

III куплет

Учитель: А зараз йде до гілочки найкращий учень Чив.

Дивися, щоб без помилки усе перелічив.

Приспів повторюється,

IV куплет

Чив: А Чив малий старається і пісеньку співа.

до гілки нахиляється і вишеньки зрива.

Приспів повторюється.

V куплет

Горобенята: Немає більше вишеньок, лиш хвостики стирчать.

Нічого не залишилось нам більше рахувать!

(Звучить мелодія приспіву, учитель хитає головою: Чив засоромлено і винувато затуляється крильцями)

Приспів

Горобенята: Тепер ми вже школярки, навчилися рахувать!

Повторюйте за нами: раз, два, три, чотири, п'ять!

(Всі стрибають на місцях, потім сідають засмучено і завмирають біля сороки, підходить МИЛУВАЛЬНИЦЯ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ з помічниками, знову падають сніжинки)

5. Дивно, школа гороб'яча готова до занять,

Зібрались й гороб'ята, чому ж нема занять?

1. 7. Немає більше вишеньок, лиш хвостики стирчать.

Та є багато іншого, що можна рахувати!

Снігур: Сніг сніжок із хмар летить, землю закриває.

Змерз горобчик, цвірінчить, зерняток шукає.

Горобчик 1: Та нема їх! Ців-цвірінь! А сніжок холодний!

Ой, дитино, крихту кинь! Мерзну я голодний!

Горобчик 2: Ців-цвірінь! Ців-цвірінь! Пожалій мене, дитино, крихту кинь!

Бо на дворі на дорозі пропаду, я і зернятка під снігом не знайду!

(Підходять синички, сороки, снігурі)

Птахи: Цір, Цір, Ціть, Ціть!

Діти любенькі, спішіть, цинь, цинь час, час!

Добродії, подбайте дрібочку за нас!

Снігур: Киньте зерна, киньте кашки, бо ми дуже бідні пташки!

Синичка: Ціле літо працювали. Сади від черви рятували!

Чив: Цвірінчали вам на втіху. Порятуйте в пору лиху!

Синичка: Пінь-пінь-піть! Пінь-пінь-піть! Скільки снігу скрізь лежить!

Снігу, снігу на гілках, не дістать вже нам комах!

Помічники Добродія:

1. 1. Не сумуй, мала синичко, ось новенькі годівнички!
2. 2. Ми заздальгідь подбали, Милувальниця нам підказала.
3. 3. Ми самі їх майстрували, трішки тата помагали.
4. 4. І ще трішечки - брати.
5. 5. А якщо не знаєш ти, що то значить - годівничка,

Всі: Це - маленький стіл для птичок.

1. 6. А на ньому різні страви.
2. 7. Горобці, синички; гави. Прилітайте на обід, у їдальню вільний вхід!
3. 5. Є насіння тут, горішки, крихти хліба, каші лишки,

4. Навіть є шматочок сала,

Всі: То хіба цього замало?

Птахи: Не замало! Не замало!

Добродій: Всі кричали, а сороки - білобок - скрекотали:

Сороки: Ми сороки білобокi, ми - вертухи-скрекотухи

Хочемо гостей вiтати, танцем шану їм вiддати!

Справжнi ми, непосидючi, речi любимо блискучi,

швидко вмиємо лiтати i гарненько танцювати.

(Сороки танцюють, пiдхоплють горобчикiв)

Чив: Вже коли я ситим став, мороз кудись пропав!

Чи не скаже рiдних гай: я потрапив в теплий край?

(всi весело смiються, веселяться, дiти спостерiгають)

Добродiй: Снiгурi, Горобцi все цвiрiнчали, а синички заспiвали!

Довго цей бенкет тривав й пташиний галас не вгавав!

(МИЛУВАЛЬНИЦЯ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ з помічниками виконують фрагмент танцю, але без годівничок в руках. За їх спинами зникаю декорації дерев)

МИЛУВАЛЬНИЦЯ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ:

Поспiшай, не вiдставай! Цих дiтей iще не раз зустрiне гай!

Гарнi дiти, добрi зерна в серцях мають, то й усiм допомагають.

Гарний слiд в гаю лишили i до дому скромно поспiшили.

I я повина поспiшати. До зустрiчi, малята!

***** Сцена 3 *****

«НА ГАЛЯВИНІ»

(помiчники розповiдають добродiю про науку МИЛУВАЛЬНИЦi-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ)

Помiчники Добродiя:

1. 1. Веселились горобцi й синичцi...
2. 2. ... В гаю, де свищуть снiговицi.
3. 3. Так було багато всюди їжi, що грудень видався їм найситнiшим!
4. 4. А я пригощав пташок iз годiвницi i почав нарештi вiдчувать,

Що для когось крихта - це дрiбниця, а для пташки - жить чи замерзать.

1. 5. Та найголовнiше не згубить слiди, й повернутися не раз туди.
2. 6. Добродiю, вдома пiдбери дрiбницi й щодня наповни годiвницi...
3. 7. Чарiвник ти. Чари знаєш. Птахам, звiрам допомагаєш,
4. 1. Хворих - пiдбираєш, зцiляєш i на волю випускаєш...
5. 2. Бережеш красу Землi, бо хоч дiти ми й малi,

Помічники Добродія:

Розумієм біль, страждання, здатні на співпереживання..

І не робим того другим, що собі не мило!

Добродій:

Чарівник ти, все умієш, бути магом хто ж не мріє?!..

Правда, можна ним й не бути, просто треба добрим бути

І про совість не забудь... Завжди Людиною будь!»

Добрі ж справи - завжди з нами, мить - і стали чудесами!

інсценівка-гра

учасники: Добродій, МИЛУВАЛЬНИЦЯ-ОБЕРІГАЛЬНИЦЯ, Помічники Добродія, птахи, Подоляночка-весняночка, Соловейко, учні 1-6 класів школи

виставка: виготовлені дітьми будиночки для птахів

(Звучить пісня «Якщо добрий ти... з'являється ДОБРОДІЙ зі своїми помічниками)

Добродій: Доброго дня! Добродііі! Вітаю вас з святом! Дочекались люди Стрітєння Господнього — «Стречань». У цей день, кажуть, іде зима туди, де було літо, а літо — де була зима.

За народними віруваннями, літо зустрічається з зимою двічі на рік: у день святої Анни — 3 грудня і на Стрітєння — **15 лютого**.

Весною Зима — стара баба, а Літо — молода дівчина. Літо несе в руках серп і сніп жита, пшениці та всякої пашниці...

(Виходять Помічники Добродія, промовляють слова і співають веснянку)

Помічники Добродія:

Благослови Мати Весну закликати

Весну закликати Зиму проводжати

Весну закликати Зиму проводжати

Зимонька в Возочку, Лігечко в Човночку.

Іди, зимо, та й до Столина

(веснянка - проводжаємо зиму)

Українська народна пісня

Іди, зимо, та й до Столина,

Гей, гей, та й до Столина.

Бо вже ж ти нам надостоїла,

Гей, гей, надостоїла.

Іди, зимо, та й до Кучина,

Гей, гей, та й до Кучина.

Бо вже ж ти нам надокучила,

Гей, гей, надокучила.

Іди, зимо, та й до Кракова,

Гей, гей, та й до Кракова.

Бо вже ж ти нам одинакова,

Гей, гей, одинакова.

(Діти співають другу веснянку. Виходить Подоляночка-весняночка, виконує танок, вклоняється всім)

Весна, весна, весняночко

Українська народна пісня

Весна, весна, Весняночко,

Прийди до нас, Паняночко.

Розбий мости криговії,

Розбий мости криговії.

Посій трави шовковії,

Посій трави шовковії.

Посій квіти запашні,

Да вода, да вода, да по каменю стиха йде.

Гу-у-у!

(Переспів веснянки. Подоляночка-весняночка і діти)

Весняночка Паняночка де Ти зимувала

Українська народна пісня

- **Весняночка-Паняночка де Ти зимувала?**

- **Зимувала у Садочку на Колочку пряла**

Пряла на Колочку Горобцю на Сорочку

Що виведу нитку Горобцю на Свитку

Що виведу другу Горобцю на другу

Що позоставались Кінці Горобцю на штанці

- **Весняночка-Паняночка де Ти зимувала**

- **У Садочку на Пенючку пряла на Сорочку**

А Ворони оснують а Сороки витчуть

А Білії Лебеді що побілять на Воді

А Лугові Пташки пошиють Рубашки

Паняночка: Доброго дня! Добродііі! Вітаю вас з святом! Дочекались люди Стрітєння Господнього.

Помічники Добродія:

- 1.** Віруючі, відзначають Стрітєння в пам'ять про те, як Свята Діва Марія принесла до Єрусалимського Храму Ісуса Христа на 40-й день після Його народження
- 2.** У цей день в Україні святять воду, а разом з водою - свічки.
- 3.** Посвячені на Стрітєння свічки звалися «громичними», бо їх запалювали і ставили перед образами під час грози, щоб оберегти людей і худобу від грому.
- 4.** У день Стрітєння, коли приходили з церкви, запалювали «громичну» свічку —
- 5.** щоб весняна повінь не пошкодила посівам, щоб мороз дерева не побив».
- 6.** Від «громичної» свічки і саме свято, крім «Стрітєння» або «Стрічанья», називалося колись «Громиця».
- 7.** У народному побуті Стрітєння (Стрічення) здавна сприймається, як зустріч зими з весною. Казали, що «в цей день зима весну зустрічає, заморозити її хоче, та сама лиходійка від свого хотіння тільки потіє».

Паняночка: Селяни спостерігали цього дня чимало хліборобських прикмет:

- ясна і тиха погода віщує добрий урожай і роїння бджіл;
- вітер — погана ознака;
- відлига — чекай пізньої весни;
- як на Стрітення півень нап'ється води з калюжі, то жди ще стужі (як нап'ється півень води, то набереться господар біди).

Добродій: На Стрітення хазяї ворожили на врожай, виставляючи на ніч тарілку з зерном на двір. Якщо ранком є роса — буде гарний - урожай, немає роси — поганий. А ще кажуть: «Як на Стрітення падає зі стріхи, не знайдеться з літа потіхи». Проте, добродії, не буде гарного врожаю і тоді, як навесні не заявляються на деревах будиночки для птахів, шпаківні. А чому? Про це розкажуть самі птахи.

Помічники Добродія:

Веснянка

Слова і музика: Юля Турчина

**I. Весна іде, весна гуде,
Птахи летять і гомонять,
З вирію знов повернулись вони
Віддані друзі весни.**

Приспів:

**Весно, весна-красна,
Ти нам співаєш пісень
І підспівує гай!
Весну, весну-красну
Ми так чекали всі,
В зелень дерева вдягай!**

**II. Весна іде, весна гуде,
Струмки дзюрчать,
Струмки дзвенять,
Наче співають веснянку вони**

Щиро, на всі голоси!

Приспів.

Помічники Добродія:

1. 1. Лунає клич зі всіх кінців:

Всі: Весна прийшла! Весна прийшла!

1. 2. До нас вертають журавлі,
2. 3. шпаки,
3. 4. грачі
4. 5. і солов'ї!

Ой ти соловейку

Стародавня веснянка

Українська народна пісня

Обробка слів, мелодії, переклад: Леся Соболевська

Ой ти соловейку, ранняя пташечко, ранняя пташечко,

Чому ж ти так рано із вир'ячка вийшов, із вир'ячка вийшов?

Не сам же я вийшов, Даж-Бог мене вислав,

Даж-Бог мене вислав, ще й крилонька видав,

Даж-Бог мене вислав ще й крилонька видав.

З правої ручейки літо відмикати,

З лівої ручейки зиму замикати,

Срібним голосойком ясен день витати.

По високих горах ще сніги лежали, ще сніги лежали,

По усіх дорогах криги ще стояли, криги ще стояли,

А я тії криги ніжками потопчу,

А я тії сніги крилоньками поб'ю,

А я тії сніги крилоньками поб'ю.

З правої ручейки літо відмикаю,

З лівої ручейки зиму замикаю,

Срібним голосойком ясен день витаю.

Тепле кубелечко я для себе вив'ю, я для себе вив'ю,

В тому кубелечку діточок наведу, діточок наведу.

Діточки маленькі крилонька виростять,

Крилонька виростять, будуть щебетати,

Крилонька виростять, будуть щебетати.

З правої ручейки літо відмикати,

З лівої ручейки зиму замикати,

Срібним голосойком ясен день витати.

Соловейко: Увага! Увага!

Сьогодні в гостях у добрих школярів

Працює радіостанція для гаїв і для лісів.

І вже у нашу студію, до друзів-школярів

Птахи-кореспонденти летять зі всіх кінців!

(Чути спів птахів. До залу заходять діти-птахи, співають еснянку).

Веснянка

Українська народна пісня

(альбом "З древлянського джерела")

Розійшлись хмарки, гляне сонечко,

Заб'ється в грудях моє серденько.

Ой прийшла весна, ой прийшла красна,

Принесла нам щастя й радощі.

Защебетали пташечки мої,

Повеселіли сумні діброви.

Ой пришла весна, ой прийшла красна,

Принесла нам щастя й радощі.

З милими ми підем в поля ріднії,

Будуть світить нам зірки срібнії.

Ой пришла весна, ой прийшла красна,

Принесла нам щастя й радощі,

Принесла нам щастя й радощі...

Добродій: Ласкаво просимо, дорогі друзі! Без вас природа не була б такою красивою і дзвінкою. Мелодійні, веселі, дзвінки пісні, різноманітне яскраве пір'ячко оживляє природу, всилає в людей радість, створює хороший настрій. А з хорошим настроєм людина здатна на гарні добрі вчинки! Безперечно, перші думки про польоти зародились у людини, коли вона милувалася птахами.

Птах 1: Спасибі, спасибі за гарні слова!

За зустріч дуже вдячні, дітвора!

Гадаємо для вас не буде дивина,

Розповідь про наші справи і діла!

соловейко: Друзі, яке питання на повістці дня?

Птах 2: По-перше, маєм вирішити:

Кому, в якій хатинці

Зручніше буде жити?

Птах 3: По-друге, хочем знати:

Які пісні, вірші про нас

Школярики нам можуть розказати?

Птах 4: По-третє, будемо доповідати:

Про добрі справи птахів

Всім вам розповідати!

соловейко: Пропоную розпочати відразу із третього питання, адже не всі діти знають про наші добродійні справи. Потім матимемо змогу оглянути виставку і вибрати найзручнішу хатку для птахів.

Паняночка: В народі кажуть:

Де багато пташок, там нема комашок!

Як багато птиць, не буде гусениць!

Шпак: Ми поїдаємо дуже багато травневих жуків, метеликів.

Зозуля: Кажуть, про те зозуля кує, що свого гнізда не має. Ні, ні, сьогодні не про це. Я поїдаю за день 39 коників-стрибунців, 43 гусені мелика-калустянки, 5 личинок травневого жука, 3 лялечки метелика, 4 павучка і багато мурашиних яєчок.

Грач: А мене ви не забули? Носи з білим кругом, походжаю за плугом, в полі - видатний діяч, глянцеватий, чорний **грач!** Особливо велика користь від нас, коли поїдаємо гусінь соснового шовкопряда та жука щолкуна.

Синиця: Кажуть, синицю і на салі поклади, то синиця синицею. Ми дуже любляємо сало, але тільки взимку. Доречи, дякуємо, що взимку нас рятували від голоду, ваші годівнички, шановні Добродії були найзручніші й завжди з насінням. Ми тепер будемо вишукувати на деревах шкідливих комашок, їх яєчка. Та ще й двічі на рік пташенят виведемо, а один виводок - 12 пташок!

Дятел: Хто б дятла знав, якби не його ніс! Всі знають як лікаря лісу, навіть і сухе дерево без уваги не залишаємо, щоб комашки-шкідники на здорові дерева не переповзали!

Папуга: Я закордонний гість, але добре прижився у ваших краях та й по всій планеті. Я не поїдаю комах у ваших садах, але теж освоїв добру справу. Ми стали поводитися сліпих людей! Раніше це робили тільки собаки. Вчені дослідили, що на відміну від собак, ми розрізняємо краще кольори, маємо гострий зір та й можемо запам'ятати команди: ІДИ! СТІЙ! ПОВЕРНИ НАПРАВО! Під час прогулянки поводитимось гарно, живемо довго та й утримувати нас легше.

Паняночка: В народі кажуть:

У ВСЯКОЇ ПТАШКИ СВОЇ ЗАМАШКИ!

Добродій: Спасибі, порадували ви нас! Знаю, можете і розвеселити, але згодом! Зараз друге питання. Слово **Паняночці**.

Паняночка: Якщо дозволите, то я хотіла б нагадати, що українці завжди любили і оберігали птахів. Ця традиція ведеться здавна. Птахи - є головними героями багатьох пісень, скоромовок прислів'їв, примовок, колядок, щедрівок... Жодна подія в житті не обходиться без присутності птахів.

Помічники Добродія:

1. 1. Збудували Дім. На дереві кладуть колесо від підводи, щоб лелека, боцун, бузько, чорногуз, веселик гніздо лагодив.
2. 2. ПРИЛЕТІВ МІЙ ЛЕЛЕКА ЗДАЛЕКА.

З ВИРІЮ. З ДАЛЬНЬОГО КРАЮ. Я НЕ ЗНАЮ:

НА ТОКУ ПРИМОСТИВСЯ СПОЧИТЬ - БУДЕ ЖИТЬ!

1. 3. Кажуть, як поруйнуєш буслове гніздо, хата згорить!
2. 4. А чому веселиками зуться журавлі?
3. 5. Тому веселикам і зуться журавлі,

Що прилітають до веселої землі,

Що теплий день приносять на крилі

І залишають в нашому селі.

Лиш навесні веселики вони,

А журавлями звуться восени,

Бо журяться у вирій летючи,

Бо не заміниш рідний край нічим. (Г.Паламарчук)

1. 6. Коли у хату лелека дітей приносить, мама співає колискові, промовляє забавлянки і дуже часто в них присутні птахи.

КОЛИСКОВІ:

Ой летіла зозуленька, летіла сивенька.

Питалася, що там робить Дарочка маленька.

Ми скажемо щиру правду цікавій зозулі:

Наша Дарочка маленька уже пішла люлі!

Ой висиділа, (2) перепілочка діти,

Сама пішла, (2) в пшеничку сидіти.

Котре більшеньке, (2) то в пшениченьку скаче.

Котре меншеньке, (2) сіло собі та плаче

Діточки мої, (2) що я буду робити?

Ой що ви всі такі малесенькі, але вмієте ходити.

Ой мамо наша, ой мамо наша, не журися ти нами:

Як ми підростемо, то ми ся розлетим сивими орлами.

1. 7. Підрастають дітки, а бабусі їх вчать РІЗДВО гарно зустрічати, колядки, щедрівки співати, а весною веснянки-замовлянки промовляти, різні ігри грати.

Птахи: Гаївка-гра: «**А ми пташку спіймали**»

Пташка

Українська народна пісня

Вибирають поміж себе пташку, яка стоїть у колі. Усі інші загадують когось з кола (так, щоб пташка не знала) і, співаючи, водять хоровод.

А ми пташку спіймали, спіймали,

Кругом неї ступили, ступили.

«Скажи, пташко, скажи, прошу,

Яке ім'я, ім'я ношу?»

«Пташка» відгадує ім'я того, кого загадали, як не відгадає то всі співають:

Не вгадала, не вгадала,

Як та пташечка ся звала! (2)

Знову співають. Якщо пташка назвала правильне ім'я, то співають

Угадала і сказала,

Як та пташечка ся звала! (2)

Тоді «пташкою» стає інша дитина, гра продовжується.

Паняночка: Прощу, діти пригадати одну гаївку, дуже мені милу. Це танець-гра і в ній я головна!

Десь тут була Подоляночка

Українська народна пісня

Десь тут була подоляночка,

Десь тут була молодесенька,

Тут вона впала, до землі припала,

Личка не вмивала, бо води не мала.

Ой встань, встань, подоляночко,

Обмий личко, яко шкляночко,

Возьмися за боки, поскачи три кроки

В горохлянім вінку, бери собі дівку,

Плини по Дунаю, бери дівку скраю.

Добродій: До нескінченності можна традиції згадувати і птахів шанувати! Але краще їм слово надати.

Птахи:

Веснянка

Слова і музика: Олександр Тяттін

I. Знов прийшла весна, знов прийшла красна - Всюди сміх.

Сміхом день дзвенить, вітерець шумить - Раді всі.

Приспів:

Радіє кожна гілонька, пташина родинька,

Співає знову дітвора із кожного двора.

II. Впаде дощичок на зелен садок - Буде цвіт.

Тепле сонянько щедрій земленьці Шле привіт.

Птах 1.: Добродії, подяка всім, хто взяв участь у конкурсі.

Птах 2.: Ми оглянули виставку. Всі будиночки - найзручніші.

(Вручаємо подяки учасникам і всім присутнім даруємо паперових птахів)

Добродій: Друзі, тримайте в руках тільки паперових птахів, а живі нехай у небі літають, пісні співають, радість несуть.

КРАЩЕ ПТИЦІ НА СУХІЙ ГІЛЦІ, НІЖ У ЗОЛОТІЙ КЛІТЦІ!

(Діти і птахи інсценують вірш Д. Павличко «Птиця»)

Щебетала пташечка під віконечком,

Українська народна пісня

Щебетала пташечка під віконечком,

Сподівалась пташечка весни з сонечком.

Прилинь, прилинь, чаронько, весна красная,

Як легенька хмаронька в небі ясная.

Вбери степи травами, вквітчай ніжними,

Потоки купавами білосніжними.

Осип луки перлами, вкroppи росами,

Розлийся джерелами стоголосими.

Щебетала пташечка під віконечком,

Сподівалась пташечка весни з сонечком.

Година спілкування

Тема: «Буду я природі другом»

Мета: надати інформацію молодшим школярам про можливі екологічні справи

Матеріал на допомогу:

1. ТЕПЛЕ ОПОВІДАННЯ

З одного села до іншого йшов хлопець з собакою. Було тихо. Ліниво падав сніг. Здавалось, що часом він переставав падати, що сніжинки ніби повисали повітрі.

Раптом, наче десь розчинили казкові двері або відслонили величезну трубу, подув шалений вітер. Сніжинки затанцювали, кинулися врізнобіч*.

Перша зупинка.

*Врізнобіч — в різні сторони.

Передбач: Як зміниться погода?

За десять кроків нічого не можна було розгледіти. Хлопчик збився з дороги і зупинився під густим кущем. Пригнувши гілля, він уместився на ньому, ніби плетеному стільці. Коло його ніг на снігу сів собака. Вітер гнав сніг, настовбурчував шерсть на собаці. Собака здригався від холоду і скімлив*.

Друга зупинка.

*Скімлив — жалібно пищав, плакав.

Передбач: Як будуть рятуватись від негоди герої оповідання?

Хлопцеві теж було холодно, але, глянувши на закоцюрбленого Дружка, він узяв собаку собі під пальто. І обом стало тепліше.

Так просиділи вони довго. Заметені снігом, вони зігрівали одне одного і не замерзли, їм навіть здавалося, що хуртеча* обминала їх стороною.

Третя зупинка.

*Хуртеча — хуртовина; сильний вітер іс заметіль.

Передбач: Як закінчиться пригода?

Хуга* вгамувалася. Стало тихо. Хлопчик випустив з-під пальта собаку. Собака швидко знайшов дорогу і вивів на неї хлопця. Неподалік було видно село.

Кінець

*Хуга — сильний вітер із снігом.

Поміркуй, чому оповідання має таку назву?

Передбач, як розгорталася б подія, якби оповідання назвали «Холодне оповідання»?

2. ІНСЦЕНУЙ!

— Як наші вчинки відбиваються на інших?

(В.Сухомлинський «Покинута кошеля», «Байдужий пен»).

Перевірй свої вчинки: чи не чиниш ти зла, незручностей іншим? У доброті й великодушності не слабкість, а сила!

(Жалісливість до тварин).

Морально-емоційна ситуація. **«Барвінок».**

«Є у Барвінка вірний друг — пес Дружок. Та одного разу Барвінок образив друга. Повернувся якомсь додому, а Дружок його не зустрів. Прийшов Барвінок до кімнати і назвав песика ледарем, що весь день спить. А Дружок був хворий. Не помітив неухажливий Барвінок, що очі в Дружка сумні й потемнілі, що хвостиком він ледь виляє і ніс в нього гарячий. Образа, неухажливість гірше хвороби вразили Дружка. Він ще дужче захворів».

— А уявіть себе на місці Дружка, як образа діє...

Барвінок.

Ні, ні, друзі. Я так не хочу. Я віднині дуже пильно буду вдивлятися в обличчя людей. Я навчуся «читати» обличчя. Тільки б Дружок видужав і Ромашка розквітла!

Вчитель.

Треба зробити так, як хлопчик з оповідання М.Пришвіна «Ковток молока». У кожної команди є це оповідання, давайте прочитаємо його.

«Лада захворіла. Я швидко помітив, що вона не така жвава, як завжди, в оченятах я побачив біль і страждання, коли нахилився до собачки і зазирнув у них. Та й носик був чомусь гарячий. Біль стиснув моє серце, і я промовив:

— Лада, будь ласка, треба поїсти.

Вона підвела голову і завияляла ледь помітно хвостиком. Я погладив її, ніби хотів увесь її біль забрати собі. Від ніжності й лагідності життя заграло в оченятах Лади.

— їж, Ладо, хороша моя! — повторив я і підсунув ближче блюдце до мордочки. Вона нахилилася до молока і почала хлебтати. То моя лагідність додала їй сили.

Може саме ці кілька ковтків молока і врятували життя моїй Ладі».

Вчитель.

Що ж допомогло Ладі?

(Відповіді дітей).

У житті дуже важливо ставити себе на місце інших. Якби усі дотримувались цього правила, то менше б і люди, і тварини страждали. Чи згодні ви зі мною, друзі? Чому?

(Відповіді дітей з прикладами з життя).

— Добрі люди — казкові чарівники! Розповідь про добру справу для лісу, тварин.
(Складаємо колективну розповідь).

Лісові ігри «Струмочок», «Чарівний ліс».

Великий аркуш паперу: на ньому з'являються дерева, звірі, годівнички, кожен малює, складає, вирізає, наклеює на аркуші — маємо чарівний ліс. Робота має знайти продовження на уроці малювання і праці.

ВИСНОВКИ

Екологічна культура є складовою загальної культури, ключових компетентностей випускника школи, кожного свідомого громадянина.

Молодший шкільний вік- найсприятливіший для закладення фундаменту таких рис

громадянськості , як компетентної і відповідальної участі в житті громади, свідомого ставлення до базових загальнолюдських цінностей та вибору оптимальної поведінки, що акумулює кращі зразки позитивного соціального досвіду.

Екологічні освітні надбання молодших школярів формуються в умовах таких форм проектної діяльності , як акції, КТС, дослідження, ігри, екскурсії , конкурси, свята будуть неповними, якщо не підкріплюватимуться спільною участю батьків, громади, вчителів закладу.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Тести для моніторингу рівня екологічної культури молодших школярів

-

Характер ставлення молодших школярів до навколишньої природи ми визначали за методикою, запропонованою О. Козіною та О. Степанян.

Характер методики: письмове опитування - тест (10 запитань).

Інструкція: виберіть правильну відповідь на запитання, за кожну правильну відповідь нараховується 1 бал, за неправильну - 0 балів.

1. «Людина повинна знати все про навколишній світ!» Чи згодні ви з цим твердженням?
а) так; б) ні.
2. Як слід вчинити, якщо, гуляючи в лісі, ви побачите тліюче вогнище?
а) загасити; б) пройти повз; в) не звертати уваги.
3. Який вчинок ви вважаєте аморальним?
а) вирубка лісів; б) піклування про бездомних тварин; в) підгодовування птахів.
4. Як ви вчините, якщо знайдете гніздо з пташенятами?
а) принесу додому; б) залишу на місці; в) подивлюся на них і покладу назад у гніздо.

5. Чи потрібно винищувати таких комах, як комарі та мухи?

а) ні; б) так.

6. Чи можна шуміти, гуляючи навесні в лісі, в гаю?

а) не знаю; б) чому б і ні; в) не можна.

7. Чи потрібно піклуватися про навколишнє середовище?

а) не потрібно; б) потрібно, але інколи; в) потрібно, завжди і постійно.

8. Якщо ви побачите на дорозі гусінь, що повзе, то:

а) спробую наступити на неї; б) пройду повз, обійду її; в) візьму її, щоб показати друзям.

9. Як ви ставитесь до винищення тварин бракон'єрами?

а) байдуже: мене це не стосується; б) негативно; в) позитивно.

10. Як ви вчините, якщо в лісі знайдете отруйні гриби?

а) зіб'ю їх ногою; б) зріжу ножом і викину на смітник; в) залишу їх на місці.

Інтерпретація: характер ставлення учнів до навколишньої природи визначається за шкалою:

8 -10 балів - емоційно-позитивне, відповідально-добродійне ставлення;

5 -7 балів - позитивне ставлення;

4 і нижче балів - безвідповідальне ставлення до природи.

путівник екологічної стежини Додаток 2

Путівник

Екологічної стежини мікрорайону Пирогово

«Ботанічний сад «Поділля»учнів 3-А класу

закладу «Загальноосвітня школа I-III ступенів

№ 36 Вінницької міської ради»

(11 видових точок)

Екскурсійний путівник по екологічній стежині» Ботанічний сад «Поділля»

учнів 3- А класу

закладу «Загальноосвітня школа I-III ступенів № 36 ВМР»

Ботанічний сад знаходиться у південно-західній частині м. Вінниці на північному і південному схилах р. Вишні. Входить до зеленого кільця міста разом з музеєм. М.І.Пирогова. Заснований в **1963 р.** Загальна площа - понад **70 га.**

Налічує понад **10 000** саджанців грабу, більше **700 тис.** дерев і кущів, понад **650** видів рослин. Має дендрарій, де висаджено понад **600** видів дерев і чагарників.

Ботанічний сад «Поділля» займається вивченням рослинних ресурсів Поділля для раціонального їх використання і включає наступні відділи:

- Дендрарій.
- Типологічний відділ лісів Поділля.
- Помологічний відділ (плодово-ягідних культур).
- Систематичний відділ трав'янистих рослин.
- Відділ декоративних культур
- Розсадник декоративних і диких плодово-ягідних культур
- Відділ природознавства і охорони природи
- Зимовий сад з колекцією субтропічних рослин унікальних для Поділля

Ботанічний сад розкрив красу й неповторність подільської флори, відобразив досягнення біології і став осередком цілеспрямованої роботи по відтворенню рослинних ресурсів області та збагаченню їх видового складу.

Сьогодні важко повірити, що колишній пустир поблизу музею-садиби М.І. Пирогова на південній околиці міста перетворився на зелений оазис із тінистими алеями, дослідними ділянками, де йде наполеглива робота любителів природи. Зараз площа ботанічного саду сягає 51,1 га, де успішно зростає близько 20 лісових асоціацій, що моделюють типи подільських дібров, а також дендрологічна ділянка з розсадником, патологічний відділ, відділ квітківництва та лікарських рослин. Особливу цінність мають унікальні асоціації лжетсуги, платану, берези, букові, соснові, ялинові. **Екскурсії - важлива форма роботи з**

дітьми різних вікових груп на екологічній стежині.

Для ефективної реалізації ідей екологічного виховання у закладі є екскурсії на лоно природи. Перевага екскурсії перед іншими формами роботи навчальної діяльності в тому, що вона дає можливість сприймати природу різними органами чуттів, в учнів формується спостережливість, пробуджується потяг до навколишнього середовища, бажання глибше і повніше пізнати його внутрішні закономірності. Екскурсії можуть бути для дітей різних вікових груп залежно від складності екскурсії. Така форма роботи дозволяє учням виступати в ролі педагога, що їм дуже подобається і відповідно дає позитивні результати: учні вивчають цікаві відомості про рослини та тварини. Про природні об'єкти екологічної стежини. Для цього розроблені путівники де надаються матеріали для екскурсії. Ось один із таких путівників по екологічній стежині ботанічного саду «Поділля» мікрорайону Пирогова.

Екологічна стежина це унікальна форма не лише природоохоронної діяльності, але поєднання з нею відпочинку.

Цифри на цих деревах означають номер видової точки. Основний маршрут довжиною 2 км включає 10 видових точок (в.т.). Його можна пройти за 1,5 години.

У “дендрарії”, який є серцем ботанічного саду, висаджено колекції багатьох видів дерев і чагарників. Рослини цих колекцій дають насіння та черенки, що висаджуються у парниках і зимовому саду для наступної реалізації — серед населення, підприємств та на території ботсаду. Так, вирощуються такі квіти, як агератум, айстра, аліссум, бегонія, жоржина, лаватера, петунія, сальвія, чорнобривці, гвоздика турецька, рудбекія, цинія, ірис, канни, примула

грунтова, функції, хризантема.

3 1977

року ботанічний сад заслужено входить у число державних парків — пам'яток садово-паркового мистецтва, оскільки він справді є унікальним витвором людської невтомної праці й наполегливості, результатом новаторського підходу у вирішенні важливих завдань з примноження багатств нашої природної скарбниці

Видова точка №1 «Алея дубів».

Розпочинаючи подорож по екологічній стежині ми знайомимось з основним представником подільських дібров - дубом звичайним *Quercus robur* L. родина Букові . Вік цих молодих дубочків - 50 років, для дубового лісу початок зрілості. Цікаво, що на відміну від інших дерев дуб росте повільно. Молоде деревце не квапиться рости вгору, воно спершу забезпечує себе надійним підґрунтям - занурює своє міцне коріння глибоко в землю. Лише сформувавши надійну кореневу систему, дубочок з 8 - 9 років починає інтенсивно нарощувати корінь і стовбур. За рік дуб підростає лише на пів метра, а стовбур його потовщує на 1 - 2 см. Та й мужніє дуб надто повільно, - часом не вистачає й віку цілого покоління, щоб виростити його до повноліття. Лише на тридцятому році з'являються у нього квіточки, а за ними первістки - жолуді. А в повну силу дуб входить після того, як проживе свої перші сто років. Отже, ще не одне покоління буде спостерігати за мужнінням цих молодих дубочків. Такі ростучі ліси - одне з основних джерел кисню на нашій планеті.

На даній зупинці слід відмітити представників трав'яного покриву: гравілат міський *Geum urbanum* L. Родина Розові, кульбаба *Taraxacum officinale* родина Айстрові, подорожник великий *Plantago major* L родина Подорожникові. та інших супутників людини, яких немає

або дуже мало в природних умовах. Адже це і не дивно, поруч велике місто.

Фото П.2.1. «Кульбаба лікарська

Видова точка №2 « Грабова діброва».

Тут можна познайомитися з постійним супутником дуба у подільських лісах. Граб звичайний *Carpinus betulus* L. Родина Березові- дерево з гладенькою майже чорною корою. Дорослі екземпляри можуть досягати у висоту 14 м. квітує в березні, сережки на кінцях молодих гілок з'являються одночасно з листками, запилюється вітром. Рослина декоративна, дубильна. Деревина граба тверда, щільна, важка, блискуча добре полірується. З неї виготовляють деталі до машин, музичні інструменти, паркет, ткацькі човники, столярно – товарні вироби. З листків добувають дубильні речовини та ефірну олію з приємним фруктовим запахом. Плоди граба містять жирну олію, з якої виробляють оліфи, а фарбою з кори забарвлюють вовну в жовтий колір. Граб високо цінується як фіто меліоративна порода. Ліси в яких переважають дуби і граби ще називають груди.

Граб звичайний
плакучий
Carpinus betulus Pendula">

Фото2.1 «Граб»

Лісові трави обабіч стежини – копитняк європейський *Asarum europaeum* L. родина Хвилівникові, осока волосиста *carex pilosa* Scop родина Осокові, зірочник лісовий *Stellaria nemorum* L. Родина Гвоздичні. Цікаво розповісти про копитняк європейський – один вид копитняку на Україні. Міжнародна назва роду походить із Стародавньої Греції. Так називав цю рослину давньогрецький лікар Діоскорід. Українська назва пов'язана з формою листків рослини, які нагадують кінські копита. Рослина залишається зеленою взимку. На початку

літа листки, що перезимували, відмирають, розвиваються нові, які до осені стають дорослими. Цвіте в березні – квітні. Квіти непримітні непоказні темно фіолетового кольору, ховаються під листками близько біля землі. Запилюються земляними комахами. Копитняк лікарська рослина.

Фото2.1. «Копитняк європейський»

Навесні тут справжнє царство білих квітів: маренка запашна *Asperula odoratum* L. Родина Маренові, рівноплідник рутеволистий *Isopyrum thalictroides* L, родина Жовтецеві.

Фото2.1. «Маренка запашна»

Видова точка № 3 «Лісові яруси»

Багатоярусне розташування рослин при різній висоті і тіньовитривалості дозволяє їм вловлювати майже кожний сонячний промінчик, що досягає поверхні землі. Помітна чудова особливість наших дібров – багато ярусність. Найвищий ярус лісу створюють дуб і ясен. Дуб звичайний могутнє дерево заввишки до 40 м з широко пірамідальною кроною, міцними гілками і товстим стовбуром (1 – 1,5 м діаметром). Його найближчий родич – бук лісовий.

Фото2.1. «Ясен»

Фото2.1. «Алея ясенів»

Ясен високий або звичайний *Fraxinus excelsior* L. родина Маслинові – світлолюбна вибаглива до ґрунту рослина заввишки 30 м. Дерево з високо піднятою кроною і струнким стовбуром. Рослина декоративна, фіто меліоративна і пилконосна. Деревина ясена високо цінується в меблевій промисловості, судно-, авто-, вагоно-, та літакобудуванні. З неї виробляють високоякісну фанеру для оздоблення коштовних меблів, музичних інструментів тощо.

В другому ярусі переважає граб *carpinus betulus* L. родина Березові (15 м заввишки) та липа дрібнолиста *Tilia cordata* Mill родина Липові (20 м заввишки). Мало зустрічається рослин на землі, які можуть суперничати ароматом і нектаром з розквітлою липою. Недаремно вже в давні часи її називали щедрою медоносицею. І справді, це дерево по праву вважається унікальною і невичерпною медовою скарбницею. Липа цвіте не довго, всього 10 – 12 днів, але за цей час бджоли встигають зібрати з одного зрілого дерева більше меду ніж з гектара квітів гречки. Цікаво. Що наукою зафіксовано унікальний для біології бджіл випадок. Порушивши встановлені природою закони, збирали мед на липі навіть вночі.

Дуже оригінальна й деревина липи. Ніжно – біла, дрібнопориста й на диво легка. Вона добре зберігає об'єм і не тріскає. Завдяки цим якостям липа і стала найкращим матеріалом для художньої різьби по дереву. З неї вирізають складні узори, дерев'яні скульптури. Багато високохудожніх оформлень Ермітажу, палаців в Останкіні, Пушкіні виконано саме з липи. Чудовий іконостас Андріївської церкви у Києві теж зроблений народними майстрами з липової деревини. Здавна цінувалося липове лико. Адаже липа належить до родини з відомою луб'яною рослиною – джутом.

Третій, зріджений ярус. так званий підлісок, населяють кущі ліщини *Corylus avellana* L. Родина Березові. Деревовидний кущ заввишки 2 – 4 м. Цвіте в березні – квітні, запилюється вітром. Плодоносить на 10 році життя. Харчова, медоносна, технічна, декоративна рослина. Напровесні тільки починає танути сніг, ліщина вже вкривається важкенькими зелено – жовтими сережками, в яких зібрані дрібні чоловічі квіточки. Випаде кілька погожих, теплих днів і ліщина щедро розсипає за вітром хмаринки золотистого пилку. Попаде пилка на розміщені тут же, на гілочках, непоказні червоненькі жіночі квіточки – і протягом літа вони перетворюються на смачні горішки. За давньослов'янською легендою, сам Перун розлускував невеликі два горіхи. Від лущення того грім гуркотів. З одного горіха – ріка текла (дощ), із другого – вогонь (блискавка). У наших предків побутувало повір'я, що горіх – двійня приносить щастя, його тримали в скрині і з собою носили як оберіг від хвороб й усіляких інших бід. Горіхи ліщини – цінний корм для лісових звірів і птахів. Багаті на жири, білки та інші корисні речовини й найближчі родичі ліщини звичайної – маньчжурська і особливо південна ліщина – фундук. Рідним братом усім цим рослинам доводиться велике гарне дерево з Кавказу – горіх ведмежий.

Четвертий ярус – лісові трави з м'яким широким листям.

Навесні і влітку тут можна почути пісню зяблика, дрозда, синиці, зозулі.

Видова точка № 4 « Галявина».

Галявина – невеличка ділянка лучної рослинності серед лісу. Під впливом постійної присутності людини тут збереглися переважно трави, стійкі до витоптування: пирій *Elytrigia repens* L. родина Тонконогові, подорожник великий *Plantago major* L. родина Подорожникові, суниця лісова *Fragaria vesca* L. Родина Розові, горлянка повзуча *Ajuga reptans* L. родина Губоцвіті. Добре помітний тут перехід між лучною і лісовою рослинністю. Деревна узлісся з боку лісу мають звичайну крону, а з боку галявини густе гілля і листя по всьому стовбуру – своєрідну «завісу», яка допомагає підтримувати і лісі особливий мікроклімат.

Фото2.1. «Суниця лісова»

Фото 2.1.Барвінок

Видова точка № 5 «Рослини - символи України»

Народні символи – це те, що найбільше любить і шанує народ. В одних народів їх більше, в інших менше. Про народні символи складено багато пісень і легенд, вони використовуються в обрядах, звичаях. Їх вишивають на сорочках, рушниках. Народні символи – це наші святині. До рослинних символів відносяться калина, верба, дуб, тополя, барвінок, чорнобривці. Вони здавна уособлюють красу нашої України, духовну міць народу, засвідчують любов до рідної землі.

Верба

Здавна у нашому народі найбільш шанованим деревом є верба. „Без верби і калини – нема України”, – говорить в народній приказці. Важко уявити нашу землю без верби. У нас її росте близько 30 видів. Говорять: „Де вода, там і верба”. Вона своїми коренями скріплює береги, очищає воду. Коли копали криницю, то кидали шматок вербової колоди для очищення води. У відро з водою клали вербову дощечку, а на неї ставили кухлик для пиття води. Це була своєрідна народна гігієна.

Під вербами молодь призначала побачення, освідчувалася в коханні.

Тиждень перед Великоднем називається вербним. Тоді освячують вербу. У багатьох селах України садили гілочку свяченої верби. Вважалося, що така верба є особливо цілющою.

Калина

Завжди любили люди цілющу красуню калину, яка є символом дівочої краси, ніжності. Вона росла біля кожної хати. Красива вона і в пору цвітіння, і коли багряніє восени листя, і взимку, коли на тлі білого снігу червоніють її ягоди. Дівчата вишивали на сорочках калину, її вплітали у віночок.

Калиною прикрашали весільний коровай. Перед молодими на столі ставили букет із гілочок дуба та калини. І на весільному рушнику вишивали калину з дубом як символи дівочої краси і ніжності та чоловічої сили і міцності.

Але найулюбленішими тваринними символами є птахи.

Лелека

Улюбленим птахом є лелека. Його назвали на честь божества добра і кохання - Леля. Ну, а як відомо - від кохання народжуються діти. От і приносить їх у наші домівки лелека.

Говорили колись, що Лель живе у душі доброї людини, а лелека мостить гніздо на подвір'ї добрих людей.

Видова точка № 6 «Лікарські рослини».

Дуже давно, коли на Землі ще не було людини, ґрунт проткнув маленький пагінець,

потягнувся до неба, до сонця й розквітнув квіткою. Якою була та квітка, ніхто не знає. Але, без сумніву, у світ прийшла краса. Люди всіх часів і народів вшановували рослини, бо вважали їх посередниками між небом і землею. Значення рослин в житті людини важко переоцінити.

На території України росте понад 4000 видів лікарських рослин. Серед них ми використовуємо понад 800 видів. А ось і вони.

Отже, двері Зеленої Аптеки відчиняються, знайомтесь: Подорожник, Ромашка, Кропива, Полин.

Подорожник. Я для того расту, щоб люди з мене користь мали. Хтось руку подряпає, хтось ногу намуляє, хтось обпечеться, у когось чиряк вискочить – і цьому лиху можу зарадити. Якщо тебе вкусить бджола чи оса – хуленько зірви мого листочка, зімни його та приклади. Він всю отруту висмокче.

Ромашка. На стрункій високій ніжці, у хустині-білосніжці, стою та всміхаюсь жовтим оком. Мене теж люблять люди. Мама твоя, коли купала тебе маленького, сипала у воду мій цвіт, не тільки тому, щоб вода приємно пахла, а щоб ти ріс сильним, бадьорим, рум'яним. Відвар з моїх квіточок використовують у разі простудних захворювань, кашлю, зубного болю, шлункових захворювань, нервового збудження, хвороб очей, полощуть горло, миють волосся. Я думаю, що у кожного з вас у домашній аптечці є коробочки з ромашкою, якщо ні – придбайте, не пожалкуєте.

Ромашка

Кропива – хоч я і сорна рослина, але маю цілющі властивості. Від мене людям велика користь. Ранньою весною з мене можуть готувати борщі, салати, бо там багато вітамінів, і вашу втому як рукою знімать, бо покращується обмін речовин. Мене молоді дають домашнім тваринам, щоб не хворіли, і рибу від псування можу зберегти. Моє листя виділяє фітонциди – речовини, що вбивають бактерії. Я й кров можу зупинити, й захворювання шлунку, нирок можу лікувати.

Кропива

Полин. Мабуть ви чули про мене. Не дарма говорять, гіркий, як полин. А ти зірви кілька листків і приклади собі до коліна, якщо вдарився і біль притихне. Я не лише біль вгамовую. Можу відганяти мух, комарів. Птахи кладуть моє листя в гнізда, щоб їм не докучали комахи, а люди розвішують пучки моїх стебел у хатах. Ви зараз подумали: Як це люди терплять отой противний полинів дух? Але він зовсім не противний. Є навіть казки про запах полину. Жив-був у далекі час хан якогось степового племені. Потрапив він у чужу країну і прижився там. Забув свій край. А як умовляли його степовики повернутися додому. Байдужий був хан до тих умовлянь. Тоді прислали йому з рідних країв гілочку полину. Понюхав він, і вже нічого не могло втримати його на чужині. Ось він який, полин.

Полин гіркий

Знати про лікарські рослини замало, треба навчатися їх правильно використовувати, збирати, зберігати.

Видова точка № 7 « Світла діброва» Типова рослинність підвищених ділянок, які називаються плато.

Протягом усього шляху екологічної стежини зустрічається поширена в Ботанічному саду яглиця звичайна *Aegorodium podagraria* L. родина Зонтичні, переліска багаторічна *Mercurialis perennis* L. Родина Молочайні.

Яглиця звичайна

Видова точка №8 «Лісова балка». Особливий вид рельєфу місцевості. Тут зручно спостерігати вплив рельєфу на природні комплекси. Основні елементи балки – її днище, північний та південний схил. Для днища балки характерне зволоження й менш освітлення. Тому тут проростає жовтяниця черговолиста (селезеночник) *Chrysosplenium alternifolium* L. родина Ламикаминеві – багаторічна тіншовитривала блідо – зелена рослина заввишки 15 см з тонким повзучим кореневищем, ефемероїд. Рослина лікарська. Та останнім часом спостерігається до значного зменшення цієї рослини. Це пов'язано із зміною кліматичних умов. Посушливий клімат, зменшення кількості опадів призводить до даних наслідків. Та останнім часом спостерігається поширення на даній території плюща, який порівняно з жовтяницею потребує не такої кількості вологи.

Плющ звичайний *Hedera helix* L. родина Аралієві - рослина не така вже й звична. Це рослина релікт, тобто така, що збереглася з прадавніх часів до наших днів, крім того плющ звичайний в дикому стані зустрічається дуже рідко, а ліси Вінниччини є крайньою східною точкою його проростання. Плющ це ліана. але росте дуже довго, і через кілька сотень років перетворюється на дерево. Окремі дерева – плющі, які зараз ростуть в Німеччині, мають більше метра в діаметрі. Їх гілля так розкинулося довкола, що покривають площу у 850 квадратних метрів. Вчені підраховали, що цим велетням уже майже по тисячу років. Довгий час плющ відносили до рослин – паразитів, проте наукою доведено, що плющ – ніякий не паразит і не висмоктує соку з інших дерев. Він добуває собі поживу з землі самостійно. Створює справжнє диво плющ під час цвітіння і плодоношення. Плющ розпускає зонтики своїх зелених квіточок восени – вересень - жовтень, коли всі інші рослини вже давно перецвіли і викохали плоди. А чорненькі ягоди плюща досягають рано навесні. Зимовий холод не тільки їх не лякає, але сприяє дозріванню. Ягоди гіркі. Їх охоче поїдають птахи.

Проростає в балці і щитник чоловічий *Dryopteris filix -mas* L. Родина Щитникові. Міжнародна назва походить від грецьких слів, що означають «дуб» і « папороть» (папороть, що росте в дубовому лісі). Покривальце спорангія має щитовидну форму, звідси й українська назва – « щитник». Видова назва перекладається з латинської мови, як «чоловіча папороть». Та справжнє чудо яке можна зустріти в лісовій балці – любку дволисту, орхідею нашого краю, червонокнижний вид.

Любка дволиста *Platanthera bifolia* L. Родина орхідні. Рослину яку ми зустріли була одна і вже перекутувала. Рослина починає квітнути лише в 11 річному віці. Любка дволиста - багаторічна трав'яниста рослини. Підземні органи – бульби – майже кулясті . Стебло біля основи має два великих еліптичних прикореневих листка. Суцвіття - нещільний видовжений колос. Численні квітки великі, білі, запавні. Квіти мають химерну форму, схожі на метеликів. Квіти орхідеї дуже гарно пахнуть вночі чим привертають до себе значну кількість нічних метеликів, які і запилюють рослину. Через її красу і приємний нічний запах любку ще називають нічними фіалками, нічницями, лісовими німфами, любками.

Міжнародна назва роду походить від грецьких слів, що в перекладі означають «широкий пиляк». Видова назва означає « дволиста». Українська назва дана за привабливий вигляд рослини.

Чудові диво - квіти орхідеї побачили в Європі 1731 року. Їх привезли зі спекотних і вологих тропічних лісів Південної Америки.

В Україні розповідають легенду про те, як рослина любка врятувала від вірної смерті козаків, що тікали з турецького полону. Ніби подарувала дівчина - красуня тим козакам намисто з прозорих бульбочок любки, аби воно голод втамували та сили відновили. Не раз і не два ставали козакам у пригоді чудодійні бульбочки. Тому й оберігали запорожці таємницю своїх амулетів, навіть на допитах не зізнавалися, що то за кульки вони носять на шиї.

Так, оті бульби - справді диво з див. І це ми знаємо не тільки з переказів про давні пригоди козаків. Ці корінчики увібрали в себе дивовижну силу і віддають її при нагоді недужим, вкрай знесиленим хворобою.

Коли викопати любку восени - із землі вилущитьися дві бульбочки. Одна бура, зморщена, а друга біла тверда. Бура - це торішня. Вона вже зробила своє діло: породила і вигодувала рослину, а тепер ні на що не здатна - відпаде і загине. А біла - це своєрідна комора поживних речовин, і, перезимувавши, їй належить пройти той самий шлях з тим самим кінцем.

Квітку любки дуже любили дівчата, бо пахла вона як найкоштовніші парфуми. Зачудований її ароматом, поважний ботанік К. Клюк двісті років тому захоплено писав, що якби десь при пасіці засіяти нею чималий клин, то бджоли збирали б з її квіток найпрекрасніший у світі мед. Та не знав вчений, що бджоли не збирають нектар з любки, вона запилюється нічними комахами.

Як і всі орхідні любка дволиста підлягає охороні, занесена до Червоної книги України. На Україні росте 2 види любки: дволиста та зеленоквіткова.

В балці нас зустрічають два дуби - красені, так звані «плюсові»- виділені лісівниками як найкращі за усіма спадковими ознаками. По всіх лісах Вінниччини «плюсових» дубів всього 112.

Видова точка №9 «Зона відпочинку»

Лісова балка закінчується у долині і переходить у велику галявину на якій можна відпочити. Адже кожна екологічна стежина має носити мету не лише навчально - пізнавальну, але й оздоровчо - реабілітаційну. Крім того на цій зупинці можна помилуватися двома старезними дубами - справжні патріархи навколишнього лісу. Їх вік не менше - 300 років.

Крім того на даній зупинці можна познайомитися з різними трав'янистими рослинами. Веснівка дволиста *Maianthemum bifolium* L. родина Лілійні - єдиний вид веснівок на Україні, яка квітує у травні - червні. На тоненькому стебельці висотою 10 - 20 см розташовані коротко черешкові порівняно великі листки серцевидної форми та китиця дрібних білих квітів. Після квітнування утворюються ягідки темно червоного кольору.

Королиця звичайна *Leucanthemum vulgare* Lam родина Айстрові - багаторічна рослина висотою 30 - 60 см. Листки прості довгасті, кошики великі - 3 - 5 см у діаметрі. Міжнародна назва роду походить від грецьких слів , що означають « біла квітка». Часто цю рослину неправильно називають ромашкою, від якої вона відрізняється цілісними листками.

Дзвоники кропиволисті *Campanula trachelium* L. родина Дзвоникові - багаторічна шорстко опушена рослина заввишки 40 - 100 см. Квіти синьо - фіолетові, лілові, великі (30 - 50 мм) на коротких прямостоячих квітконіжках. Листя схоже на листки кропиви - дводомної. Рослина досить гарна приваблива.

«Послухайте, як листя шепотить..»

Найкращий затишок - галявина з ліщиною.

Видова точка № 10 « Ялиновий ліс»

Ялиновий ліс

Фото.2.1.Ялини взимку

Ялиновий ліс - не часто поширений на Поділлія природний комплекс, пов'язаний з порівняно бідними ґрунтами. Ялина (*Picea abies* L. родина Соснові)- це тіньовитривала рослина, яка відноситься до голонасінних рослин, що в свій час поступилися покритонасінним або квітковим рослинам. Від квіткових відрізняється : квітки та плоду не має, але є шишки. Ялини утворюють темні ліси - ялинники. Живуть ялини переважно до 3—років, але зустрічаються окремі дерева вік яких сягає - 500 років. Голки ялина скидає раз в 3 - 7 років. Це залежить від кліматичних умов. У світі нараховується 45 видів ялини. Ялина має легку, м'яку, білу, блискучу деревину. Деревина ялини широко використовується для виробництва паперу, целюлози, клейонок, діжок, музичних інструментів та в меблевій промисловості. Хвоя ялини містить велику кількість ефірної олії та аскорбінової кислоти, що використовуються в парфумерії та медицині.

Болотна рослинність по руслу струмка представлена осокою, комишом лісовим *Scirpus sylvaticus* L. родина Осокові. Навесні суцільний жовтий килим утворює калюжниця.

Калюжниця болотна *Caltha palustris* L. родина Жовтецеві - багаторічна рослина висотою 10 - 40 см з блискучими цілісними листками. Нижні листки великі, округло серцевидні. Цвіте в квітні травні. Іноді цвіте повторно в кінці вересня. Квіти великі (до 50 мм в діаметрі) жовті. Рослина отруйна, інсектицидна.

Видова точка № 11 «Галявина весни».

Дуже пологий північний схил, і тому він краще освітлений. Тут розпочинається царство підсніжника звичайного *Galanthus nivalis* L. родина Амарилісові, проліски дволистої *Scilla bsfolia* L. родина Лілійні, ведмежої цибульки *Allium ursinum* L. родина Лілійні. Всі ці рослини є червонокнижними видами.

Підсніжник звичайний *Galanthus nivalis* L. родина Амарилісові - ефемероїд. Прямо з цибулинок виходять два лілійні темно - зелені листочки, а між ними маленьке стебельце з пониклою білою квітчкою. Цвіте з березня до другої половини квітня. Одна із стародавніх легенд розповідає, що у той час, коли перші люди були вигнані з раю, на Землі йшов сніг. Єва дуже замерзла. Щоб її зігріти і подати надію, декілька ажурних сніжинок перетворились на ніжні квіти підсніжника - провісника тепла, символ сподівань на краще майбутнє. На Україні росте 3 види підсніжника.

Проліска дволиста *Scilla bsfolia* L. родина Лілійні - ефемероїд. Тендітна рослина з двома товстуватими лінійними листками і китицею витончених блакитних квіток. Міжнародна назва роду походить від давньогрецької назви цибулі морської і в перекладі означає «розколювати», що очевидно, пов'язано з тим, що окремі лусочки цибулини легко відділяються. Видова назва «дволиста» - тому, що рослина завжди має два листка. На Україні росте 4 види проліска: дволистий, пониклий, сніговий, осінній.

Ведмежа цибулька *Allium ursinum* L. родина Лілійні - левурда. Цей вид цибулі відрізняється від інших тим, що має два листки, які нагадують листки конвалії. Цвіте в квітні - травні. Поширення насіння сприяють мурашки. Міжнародна назва роду походить від латинського слова, що означає «сильно пахучий» або від кельтського, в перекладі «жалкий». Видова назва означає «ведмежий». Широко використовується як їстівна рослина. Листки і цибулини вживають в їжу сирими, як приправу, сушать, квасять, варять з них зелені борщі. Має добрий смак. Цінна лікарська рослина. Фітонциди, які виділяє рослина вбивають гнильні і хвороботворні бактерії і найпростіших.

Підсніжник звичайний

Проліска дволиста

ЛІТЕРАТУРА

Конституція України.К.-1996

Нормативно-правове забезпечення освіти: У 4-ч. -Х.: Вид-во Гр. «Основа»,2004.

Співпраця між домом і школою: Практ.посіб.- К.2005.

Іваниця Г.Комплексна виховна система «Добродій».-ВОІППОП- 2013 .

